Streszczenie

Maciej Zwierzchowski

Ustrój miast prywatnych w dobrach Radziwiłłów birżańskich przed rokiem 1695

Słowa kluczowe: miasta prywatne, ustrój, Radziwiłłowie birżańscy, Birże, Kiejdany, Słuck, Żydzi, prawa cechowe, regulacje bezpieczeństwa

Radziwiłłowie birżańscy byli jednym z najpotężniejszych rodów magnackich w historii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W ich majątkach, określanych często latyfundiami, znajdowało się wiele wsi, miasteczek oraz większych ośrodków miejskich. Miasta te stanowiły w historii przykłady miejscowości należących do właściciela prywatnego, z racji czego określane są mianem miast prywatnych. Jednymi z najważniejszych ośrodków w dobrach Radziwiłłów birżańskich były Birże – nazywane niekiedy „kamieniem węgielnym" tej linii rodziny, Kiejdany oraz Słuck.

Dotychczasowy brak podjęcia w literaturze naukowej omówienia ustroju oraz praw, którymi cechowały się wspomniane miejscowości, jak i zainteresowania własne, skłoniły autora do przeprowadzenia badań nad tym zagadnieniem. Cel pracy stanowiło omówienie i ukazanie ustroju prawnego miast prywatnych w dobrach Radziwiłłów birżańskich. Analizowano porządki wymienionych wyżej ośrodków, a więc Birż, Kiejdan oraz Słucka. Dodatkowo zbadane zostały prawa regulujące sytuację ludności żydowskiej w tych miastach, przepisy dotyczące cechów łącznie z ich statutami, a także kwestie bezpieczeństwa miejskiego.

Do najważniejszych stosowanych naukowych metod badawczych w rozprawie należało zaliczyć metodę prawno-historyczną. Pomocne było także podejście formalno-dogmatyczne. Dodatkowo korzystano z metodologii socjologicznej, deskryptywnej oraz komparatystycznej. Przy cytowaniu materiałów źródłowych uwzględniano instrukcje naznaczone przez Kazimierza Lepszego.

Pierwszy rozdział rozprawy doktorskiej skupiał się na opisaniu historycznych dziejów badanych miast prywatnych. Początkowo jednak omówiona została charakterystyka miast prywatnych, cele i sposoby ich zakładania oraz korzyści, które taki ośrodek przynosił właścicielowi. W dalszej kolejności ukazano działalność książąt

birżańskich oraz inne czynniki wpływające na dzieje ich ośrodków. Następnie zaprezentowane zostały dzieje miasta Birże. Początki losów tej osady wiążą się z nadaniem jej przez Zygmunta III Wazę prawa magdeburskiego w 1589 roku. Tego samego roku książę Krzysztof Piorun Radziwiłł wydał miastu swój dokument lokacyjny, określający kształt władz miejskich, wyposażający Birże w ziemie oraz naznaczający przywileje i prawa. Ośrodek ten pozostawał w rękach książąt birżańskich aż do czasu śmierci ostatniej przedstawicielki rodu – Ludwiki Karoliny Radziwiłł. W trakcie swoich dziejów Birże były dwukrotnie świadkiem działań wojennych – pierwszy raz w 1625 roku, kiedy uległy wojskom szwedzkim, zaś drugi w połowie XVII wieku, kiedy również miasto zajmowali Szwedzi. Wynikało to z faktu występowania w mieście twierdzy radziwiłłowskiej, jednej z ważniejszych na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego w tym okresie. W przypadku Kiejdan, ośrodek ten przeszedł we władanie radziwiłłowskie w ramach wiana, które do małżeństwa z Krzysztofem II Radziwiłłem wniosła Anna Kiszczanka. Miasto otrzymało prawo magdeburskie z rąk Zygmunta III Wazy jeszcze za czasów poprzedników Krzysztofa II – rodziny Kiszków. W trakcie radziwiłłowskiego władania ośrodek ten zauważalnie się rozwijał. Podobnie jak w przypadku Birż, pozostawał w posiadaniu tego rodu do końca życia jego ostatniej reprezentantki. Tak samo jak Kiejdany, Słuck również wszedł we władanie Radziwiłłów birżańskich w drodze małżeństwa. Jedyną dziedziczką udzielnego Księstwa Słucko-Kopylskiego oraz Słucka pozostawała księżniczka Zofia Olelkowicz. W 1600 roku zawarła ona związek małżeński z Januszem VI Radziwiłłem. Od tego czasu rozpoczęła się radziwiłłowska historia ośrodka. Podobnie jak Birże, Słuck stanowił jedną z najważniejszych twierdz na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był jednak zdecydowanie większym ośrodkiem, centrum gospodarczym, a także kulturalnym i militarnym księstwa. Tak samo jak pozostałe prezentowane miasta Słuck pozostawał we władaniu książąt birżańskich do czasu śmierci Ludwiki Karoliny Radziwiłł.

W drugim, trzecim oraz czwartym rozdziale pracy zaprezentowany został ustrój prawny występujący w badanych ośrodkach przy uwzględnieniu takich zagadnień, jak uzyskane przywileje i prawa miejskie, kształt władz oraz urzędów, a także regulacje i swobody podatkowe, handlowe, inwestycyjne. W razie występowania podejmowano również tematykę prawnego uregulowania życia religijnego i norm procesowych. Jako pierwsze prezentowano porządki prawne i ustrojowe Birż. Wpływ na nie miało nadanie wspomnianego już przywileju miejskiego w 1589 roku, określającego charakter miasta jako ośrodka cechującego się prawem magdeburskim wraz z dokumentem lokacyjnym

Krzysztofa Pioruna Radziwiłła nadającym kształt władz miejskich. W przypadku Kiejdan, nadanie monarszego przywileju w 1590 roku było równie istotnym czynnikiem konstytuującym miejską magdeburgię, jednak równie ważna, szczególnie pod względem określenia kształtu władz miejskich, zdawała się działalność prawodawcza Janusza Radziwiłła oraz Bogusława Radziwiłła. W trakcie badań natrafiono jednak na przekazy pozwalające stwierdzić, że za czasów władania księcia koniuszego doszło do fałszerstwa miejskich ordynacji oraz sejmowego potwierdzenia sfabrykowanych przez mieszczan porządków miejskich. Słuck pod względem ustroju oraz praw stanowił odrębny przypadek na tle pozostałych omawianych ośrodków, jako że nie przyjęły się w nim w pełni porządki prawa magdeburskiego. Za czasów radziwiłłowskich nadane były one miastu w 1652 roku przez Jana Kazimierza. Analiza dokumentacji, a także badania nad miejską sesją utworzoną przez Bogusława Radziwiłła w 1654 roku pozwoliły na ocenę, że przywilej królewski nie zakorzenił się całkowicie, a prawo magdeburskie stanowiło jeden z kilku systemów prawnych wykorzystywanych choćby w pracach sądów. W rozdziałach tych ukazane zostały też prawne dyspozycje odnoszące się do ludności żydowskiej zamieszkującej Birże, Kiejdany oraz Słuck. Co do zasady dominowały akty regulujące kwestie osadnicze mniejszości mojżeszowej, szczególnie w postaci naznaczania ulic, wzdłuż których Żydzi mogli osiadać w miastach, regulacje dotyczące powinności miejskich Żydów czy kwestii komorników. W przypadku Birż poddano również pod wątpliwość wydanie aktu Ludwiki Karoliny Radziwiłł nakazującego opuszczenie ośrodka przez całą ludność żydowską.

Piąty rozdział dotyczył porządków cechowych występujących w badanych miastach Radziwiłłów birżańskich. Te, poza rozwiązaniami zawartymi w prawodawstwie książęcym, urzędniczym i miejskim, opierały się w głównej mierze o *artykuły* cechowe – porządki zrzeszeń rzemieślniczych. Z racji na burzliwą historię Birż możliwe do poznania statuty cechowe wydawane były w drugiej połowie XVII wieku, na skutek starań zarówno samych ich członków, jak miało to miejsce w przypadku szewców oraz zgrupowania krawiecko-kuśnierskiego, ale również z nadania władz, jak w przypadku birżańskich tkaczy czy kowali. W Kiejdanach pierwsze porządki cechowe nadawano w mieście jeszcze za czasów władania rodu Kiszków, jak stało się choćby w odniesieniu do zrzeszenia krawców. W czasach radziwiłłowskich swoje porządki uzyskali też szewcy, kupcy, rzeźnicy, garbarze, garncarze, stolarze, kowale czy płóciennicy. Wyjątkowym elementem kiejdańskich porządków cechowych było zrzeszenie czeladnicze, bractwo niewystępujące w pozostałych badanych ośrodkach. W przypadku Słucka, uzyskane

z badań informacje pozwalały na stwierdzenie, że porządki cechowe wydawano jeszcze za czasów władania miastem Olelkowiczów. W czasach radziwiłłowskich swoje akty prawne uzyskali miejscowi safiannicy, kuśnierze, krawcy, kowale, ślusarze, tkacze, pończosznicy, magiernicy, prasolnicy, rymarze i siodlarze, a także ukonstytuowany cech muzyków. Dostrzegalny był w Słucku proces unifikacji treści statutów cechowych, co mogło być spowodowane praktyką nadawania ich głównie z rąk księcia birżańskiego, Bogusława Radziwiłła, za czasów władania którego wydano najwięcej porządków. Rozpoznano również możliwą praktykę kopiowania funkcjonujących *artykułów* cechowych do ośrodków, gdzie bractwa te tworzono na mocy postanowień urzędników książęcych, jak mogło mieć to miejsce w przypadku birżańskiego cechu kowalskiego.

Rozdział szósty pracy poświęcono prawom oraz przepisom normującym kwestie bezpieczeństwa miejskiego w badanych miastach. Objawiały się one zazwyczaj zarówno w postaci przepisów dotyczących powyższej materii w wymiarze wewnętrznym, regulujących popisy, zabudowę miejską oraz wyposażenie przeciwogniowe, ale również poprzez ustanawianie porządków przeciwpożarowych lub określających ich działania w wypadku zagrożenia atakiem. Ponadto w rozdziale podejmowano również temat relacji oraz dyspozycji odnoszących się do kontaktów mieszczan z książęcą załogą wojskową lub, w razie występowania, twierdzą. Obszar ten szczególnie często normowano w przypadku Birż oraz Słucka, z zauważalnie mniejszą skalą rozwiązań prawnych dotyczących tej materii w przypadku prawnych porządków Kiejdan.

Końcowy fragment pracy stanowiło podsumowanie, w którym dokonano syntezy treści prezentowanej na kartach rozprawy doktorskiej. Zawarto w nim najważniejsze ustalenia dokonane w trakcie badań, wyznaczono problematykę wynikającą z ogółu aktów normatywnych dotyczących Birż, Kiejdan oraz Słucka, a także dokonano oceny działań oraz wpływu książąt birżańskich na władane przez nich ośrodki miejskie. W ocenie autora działania właścicieli stanowiły przejaw aktywnej postawy względem badanych miejscowości, zarówno pod względem prawnym, jak i pod postacią wsparcia swoimi działaniami, co skutkowało pozytywnym wpływem na prezentowane miasta prywatne.